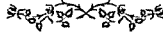

GAZÂLÎ'Yİ ANLAMANNIN USÛLÜ¹

Gürbüz DENİZ*

Özet:

Bu makale Gazâlî'nin düşünce sisteminin nasıl geliştiğini incelemektedir. Makalede; Gazâlî'nin düşüncesi bir bütün olarak kendi içinde tutarlı/istikrarlı mıdır veya değil midir sorusuna cevap aranmaktadır. Bu bakımdan Gazâlî'nin çalışmalarının kronolojik sıralaması ve Gazâlî'nin hayatındaki değişim safhalarının düşüncesi üzerindeki etkileri çalışılmıştır.

Aslında Gazâlî'nin fikirleri bütünsel olarak okunduğunda, birbirleriyle çelişik gibi görünen bu fikirlerin onun hedefleri bağlamında bir bütünlük arz ettiğini bu makale ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Bütünsellik, Hakikat.

The Method of Understanding Gazâlî

Abstract:

This article deals with the way in which al-Ghazzali's thought has developed. The question "Is al-Ghazzali's thought, as a whole, consistent in itself or not?" is tackled in the article. In this regard, the chronological order of al-Ghazzali's works and the influence of the phases of change in al-Ghazzali's life on his thought are studied. In this article we try to show that Ghazzali's thoughts have integrity in reference to his goals even though these thoughts seem contradictory when read in their entirety.

Key Words: Al-Gazâlî, Holism, Truth.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Bu makale Journal of Islamic Research (Islamic University of Europa) Vol. 3, No: 2 December 2010 sayısında "The Method of Understanding Ghazzali" adıyla İngilizce yayınlanan makalenin Türkçesidir.

A) Gazâlî'yi Anlamada Bütünsellik

Gazâlî, kendisinden sonra yaşamış hemen her müslüman düşünürün gölgesinde serinlendiği bir ağaç gibidir. Bu ağaç hiç kurumadı. Diün olduğu gibi bugün de İslâm ve müslümanların düşünce mirası hakkında yazı yazan Doğulu ve Batılı araştırmacılara gölgesini sunmaktadır.

İslâm düşünce geleneğinde herkesin (özellikle müslüman mütefekkirlerin) kendisini bir şekilde Gazâlî ile ifade etmeye heveslenmesi ne ile açıklanabilir? Sorusuna bulabileceğimiz makul cevap, Gazâlî'nin düşünsel manada kim olduğunu bize gösterecektir.

Gazâlî, hem avama, hem vasat seviyedeki bilginlere hem de kendisinin özel vurgusuyla rasih ulemaya (yüksek seviyedeki bilginlere) hitap eden eserler vücuda getirmiştir. Bu özelliği ile de Müslüman toplumun hemen her kesiminden okuyucu kitlesi bulmuş ve büyük kabul görmüştür. Bu sebeple İslâm düşüncesi hakkında fikir beyan eden herkes, bir şekilde Gazâlî ile bağ kurarak kendi fikirlerine makul bir zemin oluşturmaya çalışmıştır/çalışmaktadır.

Gazâlî yorumcuları genel olarak beğendikleri, kendilerine yakın buldukları, anlayabildikleri ve bazen de işlerine gelen Gazâlî hakkında konuşmuş, yazmış, onun düşüncelerini kendi kanaatlerini desteklemek için delil/dayanak olarak kullanmışlardır. Bu itibarla Gazâlî hakkında yazı yazmak hem çok kolay hem de çok zordur. Böyle bir işin kolaylığı, Gazâlî'nin bir kitabına göre veya onun tasnif ettiği bir ilimdeki ilmin konumuna göre Gazâlî'yi değerlendirmektir. Bu türden bir yaklaşım, konu hakkında yazı yazanın net sonuçlara ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Çünkü üzerinde araştırma yaptığı konunun sınırları bellidir. Ancak Gazâlî bir bütün olarak anlaşılacak istendiğinde iş zorlaşmaktadır. Çünkü Gazâlî, her zaman ve her mekânda müslüman bireylerin tamamına zihinsel ve birikimsel seviyelerine göre ayrı ayrı hitap edebilme-yi başarmış bir düşünürdür. Bu sebeple Gazâlî'yi düşüncelerine bir yönüyle zemin yapan her kişi veya gurup, belli bir yere kadar doğru zemin üzerinde yürüse de Gazâlî düşüncesinin bütünselliğini ve doğruluğunu yakalamak noktasında çoğu zaman eksik kalacaktır. Böyle bir eksikliği gidermek için –ön şartsız- Gazâlî'yi düşünsel anlamda bütün cepheleriyle okumak gerekir. Bu okumada başarılı olabilmek, Gazâlî'nin kendi tanımlamaları, tasnifleri ve görüşleri doğrultusunda kendisini konumlandırmakla mümkün hale gelecektir. Bunun için tekçi bir Gazâlî değil, her sorun ile ilgili olan, her mevzuda farklı ilim dallarına göre fikir beyan eden Gazâlî'yi anlamak gerekir ki bu noktada şu soruların cevaplandırılması önem arz etmektedir:

1. Gazâlî temel İslâm bilimleri âlimi (ulum-u aliye mütehasısı) midir?
2. Gazâlî kelamcı (mütekellim) midir?
3. Gazâlî filozof (hekim) mudur?

4. Gazâlî mutasavvıf mıdır? Yoksa bu ilimlerin sıralanışına göre Müslüman toplumun her bireyine mi konuşmuştur?

Bize göre Gazâlî, bu yazının da konusu olarak, yukarıdaki bütün ilimleri bir müslüman için zaruri görmüş, ancak insanların birikim ve seviyelerine göre birinci aşamada kalan olacağı gibi ikinci, üçüncü aşamada kalanların da olacağını düşünmüş ve insanları bu perspektiften anlamaya çalışmıştır. Bazılarının son aşamaya kadar ilmi seviyelerini geliştirebilecek yeteneklere sahip olacaklarını da –ki Gazâlî kendisini bu seviyede görmektedir- özellikle vurgulamaktadır. Gazâlî bir aydın, bir mütefekkir sorumluluğu bağlamında her seviyedeki insanı, kendi fikirleri çerçevesinde samimi kabul etmiş ve onlara sözcülük yaparken sanki onlardan biri imiş gibi davranmıştır. Kur'an'dan alıp yorumladığı şu ifadeler Gazâlî'yi bütünsel anlamamızda önemli miktarda malzeme sağladığı gibi aynı zamanda Gazâlî düşüncesinin yöntemini ortaya koymamızda da bize büyük katkıda bulunacaktır.

“İnsanları Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır. Onlarla mücadeleleni en güzel yol ile yap. Şüphesiz Rabbin, yolundan sapanı en iyi bilendir. Hidayete erenleri de en iyi bilen O'dur.” (Nahl, 16/125). O halde insanların Allah'a çağrılmaları (davetleri) üç şekildedir.

1. Hikmet ile davet
2. Vaaz ve nasihat ile davet
3. Mücadele ederek davet

Eğer vaazla hakka davet edilmesi gereken kişilere hikmet sunulursa, yani hikmet ile hakka davet edilirler ise bu onlara zarar verir. Tıpkı henüz süt emen süt çocuğuna kuş etinin zararlı olması gibi. Aynı şekilde mücadele ehline hikmetle davette bulunmak da onlara zarar verir. Mücadele ehliyle iyi ve yumuşak olmayan bir şekilde mücadele etmek ise hatalıdır.”²

Vaazla hayatını düzenleyecek seviyedeki bir insana, yaptığının hikmetini, arka planını açıklamak, şahsın zihninin karışmasına, kalbinin bozulmasına, kişiliğinin parçalanmasına sebep olur. Avam seviyesindeki böyle bir şahsın kapasitesi bu kadar teferruatı ve açıklamayı bir bütün olarak taşımaya müsait değildir.

Bir sorunu bütün cepheleriyle bilen bir şahsa tek cihetten açıklama yapıp, “bu sorunun çözümü böyledir” demek, o şahsı gereksiz ve lüzumsuz işlerle meşgul etmek, demektir. Hikmet ehlini, Gazâlî'nin örneğinde de zikrettiği üzere çocuk yerinde koyup onu bebek gibi emzirmeye kalkışmak olur.

Mücadele ehline ise yumuşak bir şekilde davranmak, şahsı üzerinde fikir yürüt-

2 Ebu Hamid el-Gazâlî, *el-Kıstasü'l-müstakîm*, Beyrut 1991, (Thk.: Victor Chelhot), s. 41-42.

tüğü konu hakkında daha akl-ı selim bir çizgide gitmesini temin eder. Böylece düşmanlıktan ziyade faydalı bir durumun ortaya çıkmasına vesile olunur. Bununla beraber hikmet ehli ayrıca Hz. İbrahim (a.s.) gibi güzel ahlaka sahip olup, sunacakları delillerinin ikna ediciliğine özel önem vermelidirler.³

Gazâlî'nin yukarıda zikrettiği ayetin son kısmı olan, "hidayete erenleri de en iyi bilen O'dur" söylemi, her insanın kendi kapasitesi nispetinde sorumlu olacağının zımnî işaretidir.

Gazâlî'nin kitapları, düşünceleri ve hayatı yukarıda çerçevesi çizilen üç seviye-deki insan gurupları arasında ünsiyet oluşturmak için mücadele ile geçmiştir. O, her zaman seviyesi yüksek olanın seviyesi düşük olana karşı merhametli ve yumuşak olmasını istemiştir. Ancak vaaz ile hakikati kendince yaşayacak adama mücadele veya hikmet yolu ile hitap etme, eğer zarar doğuracak ise bu insanları bu yola girmekten men etmek gerekir. Hatta gerekirse çok sert söylemlere bile başvurulmalıdır. Gazâlî de zaman zaman, vaaz ile yoluna devam edenin yanında durup mücadeleciyi eleştirmiş, çoğu zaman da mücadelecinin yanında durarak hikmet ehline hücum etmiştir. Bununla beraber Gazâlî, birini çok sert eleştirse de aslında eleştirdiği şahısla gönül birliği içerisinde olduğunu ifade etmekten de çekinmemiştir: "Aşağılanmayan, haset edilmeyen, hakir, kafir ve sapık olmakla itham edilmeyen kimseleri küçük görürüm"⁴ diyecek kadar bu hususlarda ileri gitmektedir. Bu ifadeler, Gazâlî'nin tanımladığı gruplardan yalnızca birini bilen veya tabi olan insanı şaşkına çevirmektedir. Hakikat yolunda, avama, vasat ulemaya, kınayanın kınamasından korkmayan hakikat arayıcılarına Gazâlî'nin nihaî anlamda nasıl baktığının muhteşem ifadesidir. Fikri olan ve fikrine sadakat gösterenlere bu şekilde yaklaşan Gazâlî'ye göre, bazılarının –ki buna vasat ulema nazariyle baktığında kendisi de dâhildir- birilerini küfürle itham etmesi o kadar kayda değer değildir. Anlaşılamayan, egemen toplum ideolojisi tarafından makbul görülmeyen görüşlere sahip düşünürlerin küfürle itham edilmeleri, aslında o görüş sahiplerinin fikirlerinin gücüne ve yüceliklerine yorumlanmasının daha uygun olduğu Gazâlî tarafından ifade edilmiştir. Çünkü hakikat her zaman ilk ortaya çıktığında yetimdir, yani henüz velisi yoktur.

Yukarıdaki bağlam doğrultusunda Gazâlî'nin düşüncelerini bütünsel olarak ortaya koymanın birkaç yöntemi vardır. Bunlar:

1. Gazâlî'nin yazdığı eserlerinin her birinin hayatının hangi dönemine tekabül ettiğinin tespit edilmesi.⁵

3 Gazâlî, *el-Kıstas*, s. 42.

4 Ebu Hamid el- Gazâlî, *Faysalû'ı-ı-refrika*, (Thk.: Semih Duğeyin), Beyrut 1993, s. 47.

5 Bu hususta bkz. Hourani, George, "The Chronology of Ghazâlî's Writings", *Journal of the American Orietal Society*, vol. 79, No: 4, October-December, 1959, pp. 225-233, Hourani, "A Revised Chronology of Ghazali's Writings", *JAOS*, 104, New Haven, pp. 289-302.

2. Gazâlî'nin hayat serüveni içerisinde nasıl bir fikrî ve siyasî oluşum ve gelişim içerisinde olduğunun tespit edilmesi.

3. Kanaatimizce, Gazâlî'nin eserlerine müracaatla onun fikirlerini tasnif etmek ve bu sınıflama doğrultusunda Gazâlî'yi konuşmak önem arz edecektir.

Gazâlî'nin eserlerini kendi ifadelerinden hareketle üç şekilde tasnif edebiliriz.

a) Avam için yazdığı eserler: Bunlar halka va'z ve nasihat etmek için kaleme alınmışlardır. İlmihal bilgileri, cennetle müjdeleme, cehennemle korkutma ve bireysel nefis tezkiyesinin yöntemi nasıl olur şeklindeki konuları ihtiva etmektedir: Bunların en önemlisi, İhyâ-u Ulumid-Din adlı eseridir. Bunun dışında Kimyay-ı Saadet ve bu içeriğe sahip diğer eserleri sayılabilir.

b) Orta sınıf ulema adına yazdığı eserler: Bu eserler, genellikle soru-cevap şeklinde veya birilerini eleştirmek tarzındaki kelimî mevzuların işlendiği eserlerdir. Muhatapları vasat seviyedeki âlimlerdir. Bu eserler Gazâlî'nin kendi ifadesi ile hakikati aramak veya açıklamak adına değil, hakikatin vasat seviyede anlaşılmasını engelleyecek görüşlere karşı, yazılan eserleridir. Gazâlî'ye göre bu tür eserler, kişiyi imanında tamine ulaştırmadığı gibi hakikatin tecelli etmesine de aracı olamamaktadır.⁶

Başta Tehafütü'l-felasife olmak üzere kelami mevzular ve kelami yöntemlerle yazılan eserlerin tamamı bu kapsamda mütalaa edilebilir.⁷ Esasen bu eserler bir konu hakkında sistemli, tutarlı olmaktan çok ya bilinen veya farazî olarak ortaya atılabilecek sorulara cevap şeklinde yazılmışlardır.

c) Bu sınıftaki eserlere Gazâlî özel önem vermektedir. Bunlar Gazâlî'nin, "benim hakikat anlayışım ve bizatihi ulaştığım görüşlerim bu eserlerde" dediği yüksek ulema (rasihûn) için kaleme aldıklarıdır. Bu eserlerin içeriği, felsefe ile tasavvuf arasında veya bu iki zeminde bulunan fikirler üzerine inşa edilmiştir. Bu inşada, Gazâlî'nin ilmî özgünlüğünü görmekteyiz. Her ne kadar bahsi geçen eserler, felsefeden ve Gazâlî'nin kendisinden önceki sufilerden fikrî anlamda etkilenmiş olsa da, bu görüşlerin Gazâlî tarafından yeniden yorumlanması ve yeni bir düşünce sistemi oluşturması bakımından önem arz etmektedir. Bu manada Gazâlî'nin en önemli eserleri: el-Madnun bih ala gayri ehlihi, Faysalü't-tefrika, Mişkatü'l-envar, Kıstasü'l-müstakîm vb.'dir.

Gazâlî sonrası, Gazâlî'nin Müslüman toplumlar tarafından çokça okunan ve meşhur olan eserleri, avam ve orta sınıf ulema adına yazdıklarıdır. Yüksek ulema adına yazdığı eserler ise çok küçük bir azınlık tarafından takip edilmiştir. Bununla beraber Gazâlî'nin bu manada zirve eseri sayılan Mişkatü'l-Envar isimli eserin özel-

6 Ebu Hamid Gazâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, (Thk.: Semih Değim), Beyrut 1993, s. 61, 62.

7 Gazâlî, *Kur'an Cevherleri* (Çev.: Ömer Türker), İstanbul 2006, s. 41-42.

likle üçüncü bölümünün Gazâlî'ye aidiyeti hususunda oryantalistler ciddi kuşkular uyandıracak iddialarda bulunmuşlardır.⁸ Bu iddialara cevap ise Abdurrahman Bedevî tarafından detaylı bir çalışmayla verilmiştir.⁹

Gazâlî'nin ilk dönem eserleri fıkın bilinen meselelerinin özeti veya yeniden düzenlenmesi hakkındadır. Nizamü'l-Mülk (doğ.1017-öl.1096) tarafından Nizamiye medreselerine tayininden sonra ise Gazâlî'nin eserleri, savunmacı ulema dediğimiz kalamî yöntemlerle yazılan eserlerdir. Bu eserlerinde filozofları ve Batıniye'nin batinî görüşlerini hedef aldığı yazıları ön plana çıkmaktadır. Bu eserlerin yazımı zımnen saray tarafından Gazâlî'ye verilen görevlerdir. Gazâlî, Nizamiye Medresesindeki müderrislik döneminde telif ettiği bu eserleriyle ilgili şu ifadelerde bulunmaktadır: "Eğer halkı, kendi yollarından Hakk'a davetle meşgul olursan, zamane insanların hepsi sana düşman olur. Bunlara karşı nasıl mücadele edersin ve onlarla nasıl geçinirsin? Bu, ancak müsait zamanda, mütedeyyin ve kudretli bir sultan sayesinde yapılabilir diyordum. Ancak daha sonraları Hakkı delille ortaya koymaktan aciz olduğumu bahane ederek kendi kendime uzlete devam etmeği kararlaştırdım."¹⁰

Gazâlî'nin hayatına ilişkin bu ifadeleri, onun düşünce dünyasının neye göre şekillendiğini göstermesi açısından önemlidir. Birinci olarak, insanları Hakk'a hakikate davet etmek için başkalarının kınamasından, eleştirisinden kurtulmak için bir sultana sığınma, onun himayesi altında görüş beyanında bulunma Gazâlî tarafından hayatının önemli bir zaman diliminde kabul gören bir tutumdur. Ancak Gazâlî'nin metninden de anlaşılacağı üzere hayatının son dönemlerinde bu durumdan rahatsızdır. Kanaatimizce bu rahatsızlığı istediği şekilde ve tarzda hakikati ifade etme ve yaşama sıkıntısından kaynaklanmaktadır. Yani tamamen kendisine ait, -hiçbir baskı altında kalmadan- görüşlerini beyan ve ifade edebilmek için bağımsız birey olma durumuna önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber Gazâlî, hayatının hangi döneminde olursa olsun yazdığı hiçbir eserinden pişmanlık duymuş değildir. Aksine yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız üzere o bütün yazdıklarını bir bütünsellik oluşturmak ve toplumun her kesimine hitap etmek maksadıyla yazmıştır. Fakat avam ve özellikle de orta sınıf ulema adına yazarken, asıl yazmak istediklerini yazamamanın sıkıntısından dolayı Nizamiye'den ayrılmıştır.

Gazâlî her sınıfa, her guruba hitap etmeyi başardığı gibi, hiçbir düşüncüyü oku-

8 Montgomery Watt, "A Forgery in al-Ghazali's Mishkat", *JRAS*, 1949, p. 5-22.

9 Abdurrahman Bedevî, *Müellifatu Gazâlî*, Kuveyt 1977, s. 196. Oryantalist iddiaların temelinde üçüncü bölümdeki bilgilerin Gazâlî'nin diğer eserlerindeki görüşleriyle uyumadığı ve en önemlisi ise *Mişkat*'ın en eski yazma nüshasının Gazâlî'nin vefatından 70 yıl sonraya ait olduğunun iddia edildiği olmasıdır. Ancak Abdurrahman Bedevî eserinde (s. 196 vd.); *Mişkat*'ın Gazâlî'nin vefatından dört yıl sonraki nüshasına ulaşması ve o nüshada da *Mişkat*'ın üç bölüm olduğu ve ayrıca kitabın girişinde Gazâlî'nin bu eseri üç bölüm olarak yazacağını ifade etmesi, oryantalist iddiaların ciddi bir şekilde temelsiz bırakılmıştır.

10 Ebu Hamid el- Gazâlî, *Mişkatü'l-envar*, (Thk.: Semih Değim), Beyrut 1994, s. 92-93.

maktan, o düşüncelerin doğurduğu zor sorunlarla mücadele etmekten de kaçınmamıştır. O ilim hayatına başladığı andan hayatının sonuna kadar bu tutumundan vaz geçmemiştir. Ona göre, bilinen her şey öğrenilmelidir. Onun için denilebilir ki, herhangi bir ilimden korkmak veya onları seviyesi müsait birisine öğretmeyi yasaklamak, Gazâlî'nin kişiliği ile uyuzmaz. Gazâlî kendi özelinde bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Buluğ çağından ömrümün sonuna kadar, ilmin engin denizlerinin dalgalarıyla mücadele etmiş, çekingen ve korkak değil, hep cesur ve derinliklere dalmayı, karanlıklarla uğraşmayı, zorlukları yenmeyi, uçurumlardan atlamayı kendime hedef seçmişim."¹¹

B) Hakikat Arayıcıları

Her düşünürün kendi birikimi ve tecrübesine göre insanları ve ilimleri konumlandırması, değerlendirmesi ve o ilimlere tek tek değer atfetmesi önemlidir. Bu durum, hangi ilmin ve hangi ilim adamının ne işe yaradığını bilme ve ona göre tavır geliştirme meselesiyle ilgili olduğundan ilim adamlarının açık veya gizli merak alanlarından olmuştur.

Gazâlî bu işe özel önem vermiş ve özellikle el-Munkız adlı eserinde kelimelik hakikat arayıcılarının sınıflamasına gitmiştir. Bu sınıflama kendisinden sonra onun ilim anlayışının usûlü olarak kabul görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Yine bu eserde Gazâlî bu ilimleri nasıl konumlandığını da ortaya koymaktadır.

İlimleri konumlandırmak ve özellikle insanları hakikate ulaştırmaları itibarı ile Gazâlî'nin yüksek ulema için yazdığı eseri olan Mişkât'ta da yine bir tasnif görmekteyiz. Fakat bu tasnifin değerlendirilmesi ve konumlandırılması Munkız'dakinden oldukça farklıdır. Bu eserde Gazâlî, Munkız'da kayda değer görmediği filozofları hakikat arayıcılarının çok önemli bir aşamasına yükseltmektedir. Zaten Gazâlî'nin Munkız'daki hakikat arayıcıları sınıflaması döneminin âlimlerinin ortak kanaati iken¹² Mişkât'taki sınıflandırma ise Gazâlî'ye özgü ve özgündür. Biz de Gazâlî düşüncesinin bütünselliğini ve ilminin sınırlarını anlamının önemli parametresi olan hakikat sınıflandırmalarını Munkız ve Mişkât bağlamında sunarak, Gazâlî'yi yakinen anlamının önemli bir usulüne işaret etmiş olacağız. Bu usûl, bu makaledeki kanaatlerimizin önemli bir kanıtı olacaktır. Çünkü orta sınıf ve yüksek sınıf ulema adına bir meseleye bakış tarzındaki önemli farkları bu tasniflerle ortaya çıkmaktadır.

Gazâlî'nin yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız, düşünce seyrini örneklemek için onun düşüncelerinin ana fikrini oluşturan; hakikat arayıcılarının konumlandırılması ve Gazâlî'nin kelama bakıştaki görüşlerinin farklılığını ortaya koymak bu

11 Ebu Hamid, el- Gazâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, (Thk.: Semih Değim), Beyrut 1993, s. 50.

12 Gürbüz Deniz, "Hakikati Arayanların Sınıflandırılması", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara 2003, sayı: 10, s. 147-158.

makalenin öne sürdüğü kanaatlerin (iddiaların) sağlanmasını okuyucuya temin edecektir. Çünkü Gazâlî'nin bu tasnifleri ve kelama bakış açısındaki değişiklikler dolayısıyla avama, orta sınıf ulemaya (kelamcılara) ve havasa bakış farklılıklarının belirlenmesi herkesin kendi düşüncesine göre konumlandığı Gazâlî'yi değil, kendi kendisini konumlayan Gazâlî'yi görme imkânımızı doğuracaktır.

a) Munkız'a Göre Hakikat Arayıcıları

1. Kelamcılar: Bunlar re'yye ve istidlâl sahibi olduklarını iddia edenlerdir.
2. Batınîler: Tâlim mezhebinden olduklarını ve hakikatleri, masum imamdan öğrendiklerini sananlardır.

3. Filozoflar: Bunlar mantık ve burhan sahibi olduklarını zannedenlerdir. Gazâlî'ye göre filozoflar üç meselede küfre düşmüş, 17 meselede ise bidat içindedirler.

4. Sufiler: Bunlar da Allah'ın huzurunda bulduklarını, müşahade ve mükâsefe sahibi olduklarını iddia edenlerdir.¹³ Bu tasnifi yaparken Gazâlî, Batınîleri ve filozofları tenkit etmektedir. Kelamcılar ve sufilerin görüşleri için "iddiada" bulunuyorlar (yeddeûne) derken, batınîler ve filozoflar için ise "zanda" bulunmaktadır (yez'emûne) demektedir. Bu ifade ediş tarzı cedelci bir yaklaşımdır. Yani her halükarda eleştirmeyi hedefe koyduğu görüşlere her yerde ve her zaman taarruz etmektedir.

Bilindiği üzere Gazâlî zaten Batınîleri ve filozofları eleştireceğini beyan ederken sufilerin yolunun ise kendisinin de benimsediği hakikat yolu olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda Gazâlî gözüyle tam belirginliğe kavuşturulması gereken grup kelamcılardır. Çünkü özellikle Gazâlî sonrasında Müslüman filozoflar, Gazâlî'nin bu kelamî yaklaşımla yaptığı tasnif ve eleştiriler bağlamında değerlendirilmişlerdir. Bu itibarla Gazâlî'nin filozofları eleştirmek için kullandığı kelamî görüşlere nasıl bir değer atfettiği bizce önemlidir. İlk olarak gerçekten Gazâlî bu kelamî yöntem ve içerikleri ne kadar benimsemektedir. İkinci olarak Gazâlî nazarıyla ortaya konacak kelamî görüşlerin değerlendirilmesi, Gazâlî'nin bu yöntemle söylediklerinin değerini, yani bu görüşleri ne kadar dikkate almamızı sağlayacaktır. Kelamcılar Gazâlî'nin metinlerinde:

a) Gazâlî dönemine kadar kelamcılar.

b) Gazâlî ile beraber kelam ve kelamcılar.

c) Felsefî manada kelam, olmak üzere üç anlam içeriğine sahiptir. Genel manada Gazâlî'ye göre, kelam: "Bu ilmi, kendi maksadını ifadeye yeter, fakat benim gayem için yetersiz buldum. Kelamın maksadı, Sünnet Ehli'nin akidesini muhafaza ve bunu bidat ehlinin tehlikesinden korumaktır. Bu hususta hasımlarından (filozof ve di-

13 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 57.

ğerleri) aldıkları mukaddimelere (öncüllere) dayanmışlardır ki sonunda bunları (hasımlarını) kabule mecbur kılmışlardır.”¹⁴

Gazâlî'ye göre kelim öğrenmek gereklidir, hatta farz-ı kifaye kabul edilen bir ilimdir. Çünkü Ehl-i Sünnet akidesine, bidat olan şeyleri sokmak isteyenlere karşı mücadele edecek müslümanlara ihtiyaç vardır.

Kelamcılar; Gazâlî'nin yukarıdaki açıklamaları doğrultusunda anlaşıldığı üzere, dinin bizatihi ne olduğu değil ne olmadığı üzerindeki tartışma zemini üzerinde bulduklarından, hakikati keşfetme gibi bir gayeleri yoktur. Bu nedenle de Gazâlî, kelamcılarının kendisini tatmin etmediğini belirtmektedir. Yine Gazâlî'nin birçok ifade ettiği üzere kelamcılarının dini savunmak için kullandıkları malzemenin çoğu da kendileriyle tartıştıkları karşıt görüşlülerin delilleridir. Karşıtın iddia ettikleri ile hem dini savunmak ve hem de dine saldıranları susturmak Gazâlî'ye göre kelamcının hareket noktasıdır. İşte bize göre kelamcılarının muarızlarından alıp dini savunmak ve dine bidat karıştırmak isteyenlere cevap vermek için kullandıkları birçok öncül zamanla, ne yazık ki, kelamcılarının din anlayışı haline gelmiştir. Hatta Stoacılar ve Demokritos'tan aldıkları malzeme de bu kabildendir.¹⁵

Gazâlî kendi dönemine kadar gelen kelamcı ve kelamî görüşleri ise şu şekilde değerlendirmektedir:

“Evet kelam ilmi ortaya çıktıktan ve çalışmalar çoğalıp üzerinden bir müddet geçtikten sonra, kelam âlimleri, Ehl-i Sünnet'in inanç esaslarını müdafaadan başka eşyanın hakikatini de araştırmaya başladılar. Cevherleri, arazları ve bunların özelliklerini derinlemesine araştırdılar. Ancak ilimlerinin maksadı bu olmadığından, eşyanın hakikatinin asıl maksadına ulaşamadılar. Bu sebeple halkın ihtilaflarındaki mübhem tarafları, karanlık tarafları izâle etmede sonuç elde edilemedi.”¹⁶ Kelamcının kelam ile felsefe arasında bulunması, kendisinin gayesi olmayan şey hakkında araştırma yapmış olmasıdır. Gazâlî, kelamcılarını filozofların işlerine karıştıkları noktalarda da yetersiz görmektedir. Bu değerlendirmeye istinaden şöyle bir soru sormak kanaatimizce önemlidir. Eğer kelamcı, felsefeye ait meselelerde, felsefeyle uğraşmasına rağmen felsefe yapmayı beceremiyorsa, böyle bir kelamcının dini ve dinî değerleri filozoflara karşı onların metodunu kullanarak, savunması ve filozoflara tatmin edici cevaplar vermesi ne kadar mümkündür? Ayrıca Gazâlî'nin de belirttiği üzere eşyanın hakikatine onu kendisine gaye edinenden başkasının ulaşması zaten zordur. Böylece Gazâlî, zımnen eşyanın yüce hakikatine ulaşanların, o işle uğraşan filozoflar olduğunu da ifade etmiş olmaktadır.

14 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 59.

15 Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1999, s. 56-57.

16 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 59-60.

Gazâlî kendi dönemine kadar gelen kelimî geleneği neredeyse kabul edilmez görmekte ve şöyle demektedir: “Kelim alimlerinin kitaplarında, sadece filozofları red sadedinde, mütenakız (çelişik) ve ehemmiyetsiz ifadeler vardır. Bunlarla ilimlerin inceliklerine vakıf olduklarını iddia etmeleri şöyle dursun, avamdan birini bile –kendi düşüncesinden- caydırmaları düşünülemez.”¹⁷ Görüldüğü üzere Gazâlî, aslında kelim ilminin felsefeye cevap vermede çokça yetersiz olduğunu düşünmekte, bu nedenle de filozoflarla mücadele etmek için onların eserlerini ciddi bir şekilde okumanın gerekliliği üzerinde durmaktadır.¹⁸ Aslında Gazâlî kendi zamanına kadar gelen kelimcilerden ümidini kestiğinden filozoflara hücum için kendisine kelimî metodu seçmiştir. Bununla beraber anlamaktayız ki, Gazâlî’nin meşru gördüğü kelimî görüşler kendisinin kelami usullerle ortaya koyduğu kendisine ait görüşleridir.

Gazâlî hakikati ifade etmede başlangıçta yetersiz gördüğü kelim ilmini ömrünün sonlarına doğru yazdığı eserlerde farklı bir konumda görmektedir. Biz buna Gazâlî gözünde, felsefeleşen kelim demektediriz. Gazâlî bu hususta şu kayda değer değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Kelim ilmi, dinî ilimler içerisinde küllî ilim, diğerleri ise cüz’î ilimlerdir. Çünkü müfessir sadece Kitab’ın manası, muhaddis sadece hadisin subut yolu, fakih yalnızca mükelleflerin fiillerinin hükümleri, usulcü sadece hükümlerin delilleri, mütekellim ise en genel şey yani varolan (mevcûd) üzerinde düşünür ve incelemede bulunur.”¹⁹ Gazâlî’nin bu eserinde kelim ilmine verdiği bu anlam, diğer eserlerinde göremediğimiz bir anlamlandırmadır. Gazâlî özellikle Munkız’da, kelim İslâmî ilimler hakkında araştırma yapan, usul üreten bir ilim olarak değil, İslâm’a yönelik eleştirilere cevap veren bir ilim olarak tanımlamaktadır. Eşya üzerinde (mevcudât) düşünmek ve onları incelemek ise felsefenin ve filozofların işidir. Zaten Gazâlî’nin el-Mustasfa’dan önceki eserlerinde kelim için yaptığı konumlandırma kelamin bir savunma ilmi olduğu şeklindedir. Öyleyse Gazâlî neden el-Mustasfa’daki gibi kelim tanımlamıştır. Bizce bu Gazâlî’nin büyük evrilmesidir. Gazâlî her ne kadar isim olarak felsefeye filozoflara karşı çıksa da felsefenin fonksiyonunu kelama vererek, büyük bir açılım göstermiştir. Gazâlî okurlarının bu evrilmeyi görebilmeleri için dikkatli birer okuyucu olmaları gerekiyor. Aksi halde her şey birbirine karışmış gibi gözükülebilir. Hatta Gazâlî, daha da ileri giderek şöyle der: “Mütekellimin inceleme ve araştırması öncelikle en genel şeyden yani mevcudattan başlayıp detaya doğru iner. Bu detay içerisinde, diğer dinî ilimlerin kitap, sünnet ve peygamberin doğruluğu gi-

17 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 61.

18 Gazâlî, *Makasidü'l-felasife*, (Thk.: Süleyman Dünya), Mısır 1961, s. 31.

19 Gazâlî, *el-Mustasfa min ilmi'l-usûl*, (Takdim ve Thk. İbrahim Muhammed Ramazan), Beyrut ty., Daru'l-Erkam, s. 18.

bi ilkeleri ortaya koyar.”²⁰ Bu metnin özellikle baş tarafı yani varlığı genel olarak inceleme işi, işin ehli olan herkesin bildiği üzere, filozoflara ait bir çalışma alanıdır. Kitap, sünnet ve peygamberin gerekliliği ise, hem felsefenin ve nisbeten de kelamın ilgi alanıdır. İşte Gazâlî, bu aşamada felsefî bir kelam yapmıştır. Ki şu ifadeleri ile kelamı iyice felsefeye yaklaştırdığını söyleyebiliriz: “... Kelam ilmi bütün dinî ilimlerin ilkelerini (mebâdî) ispat görevini yüklenmiştir: Bütün dinî ilimler kelam ilmine nispetle cüz’idir. Kelam ilmi ise rütbece en yüksek ilimdir. Zira bu cüz’î ilimlere kelam ilminden inilmektedir.”²¹ “Cüz’î ilimlerden biriyle uğraşan her alim, uğraştığı ilmin prensipleri noktasında tabîî olarak mukalliddir.”²²

Bilindiği üzere her ilmin varlık sebebini, ilkelerini, eğitim tarzını ortaya koyup ispat (burhan) etmek her zaman felsefenin işi olmuştur. Tümel’den tikele gidiş Aristotelesci metafizik yöntemin adıdır. Hatta Gazâlî filozofları ve bazı görüşlerini eleştirdiği Tehafüt adlı eserinde metafizik meselelerin filozoflar tarafından akıl yoluyla ispatını imkansız görerek bu iddiaları kendisine en önemli hareket noktası yapmıştır. Buna rağmen kelama böyle bir görev yüklemesi dikkate değerdir. Kanaatimizce bu durum, avam ve havas üzerindeki değerlendirmelerinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Vasat ulema için yazdığı eserlerinin çoğunda kelam ilminin iman ve tamin noktasında yetersiz olduğunu, çünkü tartışmadan, kavgadan, hakikatin ortaya çıkmayacağını iddia eden Gazâlî, burada ise tam aksi bir tutum içerisinde görülmektedir. Bizce bu son eserinde Gazâlî, daha önceki eserlerinde az da olsa aklî ilimler noktasında meşruiyet tanıdığı bir ilme (felsefeye) daha önce isim zikrederek zem ettiği için, bu ilmin fonksiyonelliğini kelama vererek vasattan, yüksek seviyeye geçiş yolu bulmaya çalışmaktadır. Mustasfa’da felsefeleşen kelamı, Mişkat’te ise aydınlığa (nura) ulaşan filozofları görmekteyiz.

b) Mişkat’ta Hakikat Arayıcıları

Gazâlî, el-Munkız adlı eserinin başında hakikate götürecek ve insanı ruhen tatmin edecek yolun tasavvuf olduğunu beyan etmiştir. Sufilerin yolunun ise “ilim ve amelle kemale erme”²³ olduğunu ifade etmektedir. Ancak ona göre; “nihaî manada hakikate varmak, öğrenmeyle değil, zevk, hal ve sıfatların değişmesiyle”²⁴ mümkündür. Gazâlî öngördüğü hakikat hedefine varmak için ilmi öncelemekle beraber, bu ilmin gereklerince yaşamayı da çok önemsemektedir. Yani cahil sufiliğin bir kadir ve kıymeti olmadığı gibi, amelsiz bir ilmin de Gazâlî nezdinde bir kıymet-i harbiyesi yoktur. İşte Gazâlî, Mişkat adlı eserinde hem ilim ehlini ve hem de tasavvuf ehlinin

20 Gazâlî, *el-Mustasfa*, s. 19-20.

21 Gazâlî, *el-Mustasfa*, s. 20.

22 Gazâlî, *el-Mustasfa*, s. 21.

23 Gazâlî, *Mişkat*, s. 79.

24 Gazâlî, *Mişkat*, s. 79.

nihai hakikat yolculuğunu kendi birikim ve tecrübelerine göre sınıflamaktadır. Bu sınıflamayı yaparken çoğunlukla sınıfların meşhur olmuş isimlerini zikretmeden meşreplerinin içeriğine atfen tasniflerde bulunmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Gazâlî; insanların dine yaklaşımları ve kendi ifadesi ile dindeki derecelerini belirlemek hususuna çok önem vermektedir. Bu tasniflerinden en çok bilineni yani meşhur olanı daha önce üzerinde durduğumuz *Munkız*'daki tasnifleridir. Orada insanları, hakikati arayanlar olarak tasnif ederken, bu sınıflar hakkındaki olumsuz kanaatlerini belirtmeyi daha çok önemsemekte ve öncelemektedir. Bu durum kelimî bakış açısına uygundur. Ancak *Mişkat*'ta insanlardan hakikate ulaşanları tasnif ederken onları nura ulaşanlar bağlamında olumlu durumlarını ortaya çıkarmak üzere sınıflamaktadır. Bu da bir meseleyi tartışma zemininde değil, bir mesele nasılsa olduğu gibi ve delilli olarak ortaya koyma tarzıdır. Bu yaklaşım, hikmet ehlinin tutumuna uygun bir duruştur.

Gazâlî'ye göre; "Allah Teâlâ zâtında, zâtı ile, zatı için tecelli eder."²⁵ Allah'ın zâtında, zâtı ile tecelli ettiği şey, O'ndan sadır olan varlığa ilişkin ilâhî nurlardır. Bu ilâhî ilk Nur'a kavuşma, O Nur ile ittisalde bulunma hususunda insanlar üç sınıfa ayrılmaktadırlar.

1. "Bunlar zulmetle perdelenmiş olanlardır. Mülhidler, nefsinin ilah edinenler, insanlardan avam seviyesinde olanların çoğu bu sınıf içerisinde. Ancak avam içinde, kötü iş yaptığında üzülecek, iyi iş yaptığında sevinecek kadar tevhid kelimesinin kendisine tesir ettiği kimseler, günahları çok olsa da yine de sırf karanlığın dışındadırlar."²⁶ Yani tevhide samimiyetle sarılan bir insanın günahları çok olsa da Allah'ın inayetiyle zulmetten kurtulma imkân ve ümidi bulunmaktadır.

2. Bu grupta iki sınıf öne çıkmaktadır:

a) Bunlar karanlıkla beraber nurla perdelenmiş olanlardır. Bunlar sırf güzelliği sevenlerdir: Bu grup muayyen bir şahsa değil güzelliğe taparlar. Bunların içinde güce, yıldızlara tapanlar da bulunmaktadır.²⁷ Gazâlî bu sınıf hakkında iyimser olmakla beraber dinî bir hükümde bulunmamaktadır.

b) Bu grup, Allah'ı şerri yaratmaktan tenzih edenlerdir. Bunların içinde Kerramiye ve selef uleması bulunmaktadır. Gazâlî'ye göre bunlar, bozuk, akfî mukayeselelerin karanlığı ile beraber bulunan bir takım nurlara da muhataptırlar.²⁸

3. Bu sınıfa dahil olanlar sırf nurla mahcup (perdelenmiş)lerdir.²⁹ Bunların da kendi içlerinde birçok sınıfı bulunmaktadır. Bu grubun en önemli kısımları şunlardır.

25 Gazâlî, *Mişkat*, s. 89.

26 Gazâlî, *Mişkat*, s. 90.

27 Gazâlî, *Mişkat*, s. 93-94.

28 Gazâlî, *Mişkat*, s. 94-95.

29 Gazâlî, *Mişkat*, s. 96.

a) Allah'ın sıfatlarının, beşerin sıfatları gibi olmadığını, bundan dolayı da (Allah'ı beşere benzeyen) sıfatlarla sıfatlamanın uygunsuz olacağını yani Allah'ı sıfat ile tavsif etmekten kaçınanlardır.³⁰ Bilindiği üzere bu yaklaşım tarzı İslâm düşünce tarihinde Müslüman filozofların ve Mutezile'nin yaklaşımlarını ifade etmektedir. Bu gurup alt seviyede olsa da nura ulaşan, hakikati hak olarak anlayanlardır.

b) Bu kısımda yer alanlar ise şu görüşleri ileri sürenlerdir. "Göklerde çokluk olduğu, bunların, Allah'ın nurlarına nispetinin yıldızların görülen nurlara nispeti gibi olduğu kendilerince kabul edenlerdir. Sonra bunlar anladılar ki bu gökler başka bir feleğin içindedir, hepsi o feleğin hareketiyle gece ve gündüzde bir defa hareket eder. O halde Rab, bütün felekleri kaplayan yüksek feleğin muharrikidir. Çünkü O'nda çokluk yoktur."³¹ Allah'tan çokluğu nefyetmesi, varlığı ilk felek ve nurdan sadır olarak kabul etmesi, Allah'ın Muharrik-i Evvel diye isimlendirilmesi ile Gazâlî'nin bu iki kısım tasnifle filozofları kastettiğini anlamaktayız. Burada problem gibi görülen husus, filozoflardaki "akıl" terimi yerine Gazâlî'nin "nur" terimini kullanmış olmasıdır. Ancak Mişkât'ın başka yerlerinde Gazâlî'nin, nur terimini en iyi ifade edecek olan terimin akıl olduğunu defaatle ifade etmiş olması bizce kayda değerdir.³²

Netice olarak Gazâlî, Munkız'da eleştirdiği küfürle itham ettiği filozofları, Mişkât'teki tasnif ve değerlendirmeleri ile çok önemli bir konuma yükseltmekte ve onları asla din dışında görmemektedir. Bu durum, onun vasat ulema gözüyle bir meseleye yaklaşımı ile yüksek ulema için yazdığı eserlerindeki aynı meselelere yaklaşımının önemli bir farkıdır. Bu usûl, hemen hemen her sorunun çözümünde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Gazâlî'de tecrübe ve ilim arttıkça, insanlara karşı yaklaşımı da daha olgun bir zemine doğru gitmektedir.

c) Gazâlî bu kısmı sufilere ayırmaktadır ki nura ulaşanların zirvesini bu kısım insanlar teşkil etmektedirler. Gazâlî'ye göre sufilerin görüşleri de şöyledir. "... Allah'ın vücuda nisbeti, Güneş'in sırf nura nispeti yahut közün sırf ateş cevherine nispeti gibidir. Bu sınıf, gökleri hareket ettirenden ve onları hareket ettirmeyi emreden den geçip, bakanların gözlerinin ve basiretlerinin idrak ettiği bütün varlıklardan münezze bir varlığa ulaşanlardır."³³ Görüldüğü üzere burada her şeyin nur olduğu, nurdan başka hakiki hiçbir varlığın olmadığı ifade edilmektedir ki bu görüş Gazâlî'nin Vahdet-i Vücut kanaati olup sufilerin görüşleri olarak belirginleşmiştir. Bu kısma ait olan insanlar, felsefenin öngördüğü (ilk muharrik) fikirlerden daha ilerisine ulaşanlardır.

30 Gazâlî, *Mişkât*, s. 96.

31 Gazâlî, *Mişkât*, s. 96.

32 Gazâlî, *Mişkât*, s. 44, 46, 50.

33 Gazâlî, *Mişkât*, s. 97.

Her ne kadar Gazâlî nihai manada sufileri hakikate ulaşan en yüksek tabaka olarak görse de, kelim içerikli kaleme aldığı kitaplardaki filozoflara yaklaşımı, bu eserdeki görüşleriyle uyuşmaz bir durum arz eder. Orada dalâlette gördüklerini burada nura kavuşanlar, hakikati ilahi nur ile görenler olarak vasıflandırmaktadır. Ve şu ifadeler bu kanaati daha da sağlamlaştırarak niteliktedir. “Akı, filozofların sözleri (görüşleri) tembih eder (uyarır). İnsan bilkuvve idrâk edici iken, hikmet nuru çıkınca bilfiil idrak edici olur. Hikmetin en büyüğü Allah’ın sözüdür. Ve sözleri arasında da bilhassa Kur’an-ı Kerim’dir. Binaenaleyh zahir göze göre Güneş ne derece bir nur ise, akıl gözüne göre de Kur’an o derece bir nurdur.”³⁴ Filozofların akla yaklaşımları Gazâlî’de nur şeklinde belirlemektedir: Filozofların akıl hakkında ileri sürdükleri fonksiyonları Gazâlî nur için kullanmaktadır. Gazâlî, Mişkat’te filozofların akıl yürütmelerini Hz. İbrahim (a.s.) ile sufilerin nur metafizik anlayışlarına, Nur-u Muhammedî olarak Hz. Muhammed’e (a.s.) izafe etmektedir.³⁵ Daha önce ifade ettiğimiz üzere aynı yaklaşım Kıstasû’l-Müstakim’de de mevcuttu. Bu eserinde Gazâlî, açıkça hikmet ehlini isim olarak zikredip, onların Hz. İbrahim yöntemine sahip olduklarını belirtmişti.

Gazâlî, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, metafizik meselelerin sebeplilik kuralına istinaden açıklanmaya çalışılmasından dolayı filozofları sert bir dille eleştirmiştir. Buna rağmen bu eserinde sebeplilik anlayışını Hz. İbrahim’in akledişine atfetmesi, Gazâlî’nin bir sufi olarak ve siyasî bağlardan bağımsız, belki de hakikati arayanların en üst aşamasında kendisini görmesinden dolayı filozofları oldukları gibi ve onlara merhametli bir şekilde bakarak konum vermektedir. Bununla beraber bu konumunu filozoflardan aldığı bilgilerin etkisiyle geliştirdiğini düşünmekteyiz.

Gazâlî’ye göre, “veliler arasında neredeyse peygamberlerin yardımına muhtaç olmadan nuru parlayan kimseler vardır. Peygamberler arasında da hemen hemen meleklerin yardımına muhtaç olmayan nebiler bulunmaktadır.”³⁶

Onun bu fikri, filozof-peygamber anlayışını çağırıyor. Fârâbî’nin savunduğu bu görüş, filozofun faal akıl ile olan ittisalinden doğmaktadır. Gazâlî ise veli-peygamber karşılaştırmasından, “istidadı saf ve kuvvetli olanın yağının, ateş değmese de neredeyse yanıp ışık vereceği” şeklinde yorumlamıştır. İstidadı saf ve kuvvetli olan ile yetenekli olanın akıl gücünü saflaştırıp faal akıl ile ittisali neticesinde vahye ilişkin yetkinliklere ulaşabilecekleri şeklindeki yorumları arasında bariz benzerlikler bulunmaktadır.

34 Gazâlî, *Mişkat*, s. 51.

35 Gazâlî, *Mişkat*, s. 98. Bilindiği üzere bu makalenin başında Kıstasû’l-müstakim’den yaptığımız alıntıda da Gazâlî bizzat hikmet ehlini Hz. İbrahim’in ahlaki ve delillerine uymaları hususunda uyarıyordu. Kıstasû’l-müstakim, Mişkatû’l-envar’daki bu ismi zikredilmeyen gurubun hikmet ehli olan filozoflar olduğunu bize göstermektedir. Bkz. Gazâlî, *el-Kıstas*, s. 42.

36 Gazâlî, *Mişkat*, s. 86.

C) Üç Meselenin Evrilmesi

Gazâlî, avam ve vasat ulema tarafından Munkız ve Tehafüt'te filozoflara karşı yaptığı eleştiriler doğrultusunda tanınmaktadır. Munkız ve Tehafüt'teki Gazâlî'nin filozoflara ilişkin iddiaları bu kesim tarafından detaylı okumalardan ziyade üstün kö-rü kabul edilen iddia ve kanaatlerden oluşmaktadır. Biz ise Gazâlî'nin üç mesele hak-kında, avam ve orta sınıf ulema adına yazdığı eserlerindeki değerlendirmelerinin yan-ında, özellikle yüksek ulema için yazdığı eserlerindeki farklı görüşlerine göre de bu üç meseleyi ortaya koymaya çalışacağız.

Gazâlî filozofları:

1. Âlemin kadim oluşu,
2. Allah'ın cüz'iyatı külliyat ciheti ile bilmesi,
3. Dirilişin bedensel değil yalnızca ruhanî olacağını söylemeleri dolayısıyla kü-für (tekrir) ile itham eder. Tehafütü'l-Felasife ve el-Munkız adlı eserleri bu hususta oldukça nettir. Gazâlî filozofların küfre düşmelerinin ve küfürle itham edilmelerinin sebebi olarak:

- a) Filozofların görüşlerinin Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in Sünnetine aykırı olması,
- b) Üç meselede, bütün Müslümanlarla ihtilafa düşmüş olmaları olarak temellen-dirmektedir.³⁷ Filozofların Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in sünnetini inkar edecek tarz-da görüşlerinin bulunması nedeniyle küfürle itham edilmeleri, Gazâlî'nin kendine ait bir te'vili olmasına rağmen, makul karşılanabilir. Ancak filozofların görüşlerinin bü-tün Müslümanlarla (yani Müslümanların dini yorumlamalarına uygun olmaması se-bebiyle) ihtilafa düşmüş olmaları nedeniyle küfürle itham ediliyor olmaları makul karşılanacak bir durum değildir. Munkız'ı zikrettiği bu gerekçe dinî olmaktan çok ictimâî bir sıkıntıdan doğmuş olabilir. Aynı gerekçeyi, yani Müslümanlardan hiçbir mezhebin görüşlerine uymamaları nedeniyle filozofların küfürle itham edilmelerini, Gazâlî Tehafüt'ün III. Mukaddimesinde de zikretmektedir. Bizce İbn Rüşd'ün de üzerinde durduğu gibi Gazâlî'nin bu kitabının yazılış gayesi döneminin siyasî orta-mının kargaşasından kaynaklanmıştır. Dinî olmaktan çok siyasî hedefleri esas alarak düzenlenmiştir.³⁸

Gazâlî'nin filozofları küfürle ithamı bedenlerin haşrinin inkârı dışında tamamen kelam geleneğine filozofların fikirlerinin uygun düşmemesi sebebiyledir. Bedenlerin haşrinin inkârı dışındaki diğer iki meselede Gazâlî, yer yer filozofların bu hususlar-daki sözlerini değiştirerek nakleder. Böylece de filozofların bu meselelerde de nas-ın açık hükümlerine muhalif oldukları iddiasını güçlendirmek için böyle yanlış bir

37 Gazâlî, *el-Munkız*, s. 67.

38 İbn Rüşd, *Tehafütü't-tehafüt*, (Çev.: Kemal Işık, Mehmet Dağ), Samsun 1986, s. 58.

yola girer. Mesela İbn Sina, “Allah cüzîyatı, külliyyat cihetiyle bilir”³⁹ derken Gazâlî bu sözü şöyle nakleder: “Allah külliyyatı bilir, cüz’iyatı bilmez”⁴⁰ ve peşi sıra bu konuda Allah’ın her şeyi bildiğini beyan eden şu âyeti zikreder: “Bilakis gerçek, ne göklerde ne de yerde bir zerrenin O’nun ilminden uzak olmadığıdır”⁴¹ (Kur’an, 10/1; 34/ 3). Doğrusu Gazâlî’nin filozoflardan ve Kur’an’dan aktardığı bu görüşler, İbn Sina’nın metinlerini bilen birisi için oldukça hayret vericidir. Çünkü Gazâlî’nin, “İslâmî olan, âyetin belirttiği şekildedir” deyip zikrettiği âyet, Gazâlî’den önce İbn Sina tarafından en-Necat adlı eserinde aynı mevzu ile ilgili olarak zikredilmiştir.⁴²

Gazâlî’nin yüksek ulema için yazdığı bir başka eseri olan Faysalû’t-Tefrika’da ise filozofların küfre düşüş gerekçelerini, diğer iki madde üzerinde durmaksızın neredeyse sadece filozofların bedenî dirilişi inkâr etmeleri ile sınırlı tutmaktadır. Bununla beraber Gazâlî’ye göre, “zındıklığın bu derecesi”⁴³ bu nevi teviller yapmaktır. Mutlak zındıklık ile Mu’tezile arasında bulunan zındıklık mertebesi budur. Şu husus müstesnadır ki Mu’tezile ile felsefenin yöntemleri birbirine yakındır.⁴⁴ Yine Gazâlî’ye göre “hissi olan zevk ve elemeleri reddetmekle beraber bir nevî ruhanî ve akfî haşrin varlığını kabul etmek, teferruatı bilmediği kabul edilen bir Sani’nin varlığına inanmak olduğundan nisbî ve mukayyet bir zındıklıktır. Zira burada peygamberlerin söylediklerini bir nevi kabul ediş mevcuttur.⁴⁵ Görüldüğü üzere bedenlerin dirilişini inkâr bile Faysal’da mutlak zındıklık veya küfür olarak tavsif edilmemektedir.

Gazâlî’ye göre, “Söylenen sözün dine ne derece zararlı olduğuna bakılmalıdır. Eğer söylenen sözün dine verdiği zarar büyük değilse, söylenen söz batıl ve çok yakışsız da olsa iş çok basittir... Batıl olduğu açıkça belli olsa da her hezeyan sahibini tekfir etmemek lazımdır.”⁴⁶ Bu durumda söylenen sözün, söylendiği ortam itibarı ile değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca her te’vil, te’vil kurallarına uyuldukları meşru ise⁴⁷ o zaman din hakkında yorum yapanları uluorta küfürle itham etmek asla doğru bir tutum değildir. Te’vil çoğu zaman maslahat nedeniyle, nassın zahiri anlamını değil de, nassın hedeflediği amacı dikkate alarak yapılan yorumlardır. Bu sebeple Gazâlî’nin de yerinde ifade ettiği üzere “insaf edilirse, anlaşılır ki, Hakkın yalnızca bir görüşü (te’vil) ile sınırlandırılmasına inananlar küfre ve çelişkiye düşmeye en yakın olan kimselerdir.”⁴⁸

39 İbn Sina, *en-Necat fî'l-mantık ve'l-ilahiyat*, Darû'l-Celil, 1992, s. 103.

40 Gazâlî, *Mışkat*, s. 68.

41 Gazâlî, *Mışkat*, s. 68.

42 Bkz. İbn Sina, *en-Necat*, s. 103.

43 Bu dereceden kasıt, dirilişin bedenî değil ruhanî olduğunu yorumlayan filozoflar kastedilmektedir.

44 Gazâlî, *Faysal*, s. 71.

45 Gazâlî, *Faysal*, s. 71.

46 Gazâlî, *Faysal*, s. 78-79.

47 Bkz. Gazâlî, *Faysal*, s. 65.

48 Gazâlî, *Faysal*, s. 52-53. Ayrıca Gazâlî’ye göre, “te’vil, bir lafzı zahir manasını yok ettikten sonra beyan etmektir.” *İlcamü'l-avam*, (Çev.:N.Yılmaz), İstanbul 1987, s. 34; Gazâlî’ye göre dinî metinlerde te’vil yapmak caiz bir yöntemdir.

Dinî yorumun tekil değil çoğul olduğunu ve hiçbir dinî yorumun din olmadığını, bireysel yorumların imkânının kendi bağlam ve usûlü içerisinde mümkün olduğunu yukarıdaki ifadeler açıkça ortaya koymaktadır. Ancak teorik manada doğruyu ifade etmek ile o teoriyi pratiğe aktarmak konusunda ve özellikle de Gazâlî kelamcı kisvesine büründüğünde pek mümkün görünmemektedir.

Gazâlî'ye göre; "bir kişinin dinden dönmüş olmasının manası, o kimsenin malının elinden alınması, öldürülmesinin mübah sayılması ve ahirette cehennem'de ebedi kalacağına hükmedilmesi demektir."⁴⁹ Faysal'da ifade ettiği ve inancının esası saydığı bu kanaati, bu konuya ilişkin başka açıklamalarıyla mukayese edildiğinde ilginç sonuçlara ulaşmamıza kapı aralamaktadır. Şöyle ki, Gazâlî Tehafütü'l-Felasife adlı eserinin sonuç bölümünde, sanki birisi kendisine filozoflar hakkında şöyle bir soru yöneltmiş gibi bir soru sorar ve o soruyu cevaplar. Soru ve cevap Gazâlî'nin bu üç mesele hakkındaki nihai kanaatini belirlememiz için kayda değer niteliktedir. Soru şöyledir: "Filozoflar bu zikrettiğin üç mesele hususunda küfre düşmüşler midir? Küfre düşmüşlerse onların mürted kabul edilip, mallarının müsadere edilmesi ve öldürülmeleri caiz midir?"⁵⁰ Gazâlî sorunun birinci bölümüne, "evet onlar küfre düşmüşlerdir" der. Ancak filozofların mallarının müsadere edilmesi ve öldürülmelerinin gerekliliği hususunda herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Ki bu soruyu Gazâlî özellikle kendi kendine sorduğu halde bu soruya cevap vermemesi, Gazâlî'nin kelamî bir yöntem ile yazdığı bir eserinde bile yazdıklarının inceliklerine dikkat ettiğimizde, filozoflara karşı çok sert bir tutum içerisinde olmadığını görebilmekteyiz. Bu da, Gazâlî'nin filozofları şer'î manada değil de siyasî ve ictimai manada küfürle itham ettiği anlamına gelmektedir. Çünkü yukarıda Faysal'dan yaptığımız mürtedin hükmüyle ilgili –ki biz o kanaatte değiliz- Gazâlî'nin açıklamaları bir bütün halinde düşünüldüğünde bu sonuca varmak kolaylaşmaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Gazâlî'nin filozofları küfürle itham ettiği üç meseleden biri olan alemin kıdemi probleminin nassa ilişkin hiçbir doğrudan bağlantısı bulunmamaktadır. Diğer, "Allah cüz'iyatı külliyyat cihetiyle bilir" ifadeleri ise filozofların (özellikle İbn Sina ve Fârabi'nin) felsefî sistemleri dikkate alındığında bize göre; Allah'ın cüz'iyatı bilmediği manasına gelmez. En azından filozofların, Gazâlî'nin filozoflar adına naklettiği, "Allah cüz'iyat olmaksızın külliyyatı bilir" şeklinde asla değildir. Bu hususta söylenecek en ileri söz, filozofların bu konuda te'vil'de buldukları şekilde olabilir. Ancak bu üç mesele içinde doğrudan nassın zahiri manasını görmemezlikten geldiği nokta, bedenlerin haşrinin inkarı meselesidir ki bu hususlarda nisbeten Faysal ve özellikle de Mizanu'l Amel adlı eserlerinde, filozofların bu kanaatleri hakkında Gazâlî oldukça ilginç yorumlar ortaya koymaktadır.

49 Gazâlî, *Faysal*, s. 75.

50 Gazâlî, *Tehafüt*, (Çev.: Bekir Sadak), İstanbul 2002, s. 243, 244.

Bu konu ile ilgili Faysal'da şöyle yazmaktadır: "Hissî, (duygusal) hazları küçük görenlere yaraşan, hırs ve arzularına şifa kaynağı olan neşe ve sürür veren latifeler, anlamlı hoş sözler ve aklî hazlar yani lezzetler tadan ihsan gelir. Zira cennette, her bir kişinin nefsinin arzuladığı şeyin orada var edilmesi, cennetin tanımını, sınırını oluşturur. Nefsin arzuladığı şeyler çeşit çeşit olunca, akılla zevkine varılan aklî lezzetlerin de diğer lezzet türlerinin de çeşitli olması akıl ve mantıktan uzak değildir. (İlahî) kudret genişdir."⁵¹ İbn Sina'nın bedenlerin haşrini, ruhî dirilişi esas alması itibari ile kabul etmemesi, uhrevî ceza ve mükafatın aklî olmasına olan inancından ve aklî çıkarımlarından kaynaklanmaktadır. Eğer ahirette hissi olmayan ceza ve mükafat Gazâlî'nin belirttiği üzere aklî de olabiliyor ise ve dirilişin ahvalinin neliği çeşitli ise, bu çeşitlilikten bir tanesini İbn Sina veya filozoflar genelleştirmişler ise onların küfürle itham edilmeleri gerekmez. Fakat ne yazık ki Gazâlî'nin bu yüksek ulema için yazdığı eserleri, orta sınıf ulema tarafından rağbet görüp anlaşılma cihetine gidilmediğinden, Gazâlî sonrası Gazâlî fikirleri de Gazâlî düşüncesinin bütününe yansıtma niteliğine sahip olamamıştır. Bedenlerin haşri meselesinde Gazâlî'nin Mizanü'l-Amel adlı eserinde söyledikleri ise üzerinde çokça düşünmeyi hak eder cinstendir. Gazâlî bu eserinde dirilişin mahiyetinin nasıl olabileceği ile ilgili olarak insanları dirilişe inananlar olmaları itibari ile üç gruba ayırmaktadır. Bunlar:

1. Öteki dünyanın varlığı olan dirilişe, hissî ve ruhî olarak inanan Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler.⁵²

2. Bu grupta Müslüman ilahiyatçı filozoflar vardır. Bunlar, hissî (bedenî) lezzetlerin dıştan varlığını inkâr edip, hakikat yolu ile değil de hayal yolu ile (hissî lezzetleri) kabul edip ispat edenlerdir.⁵³

3. Bu gruba dahil olanlar hem hissî ve hem de hayalî olarak duyumsal (bedensel) dirilişi kabul etmeyenlerdir. Bunlara göre asıl haz ve acı ruhanî olandır. Hissî olan duyumsallar avamî isteklerdir. Gazâlî bu tasnifi yaptıktan sonra bu son gruba dahil olanları şöyle konumlandırmaktadır: "İşte böylece –eğer onlar (bedensel dirilişi kabul etmeme hususundaki) sözlerinde sadık iseler, ahiret için inançlarına bir zaafiyet gelmediği gibi orası için daha ciddi çalışmaları gerekmektedir. Bu ciddiyetle çalışmaya yönelenlerden, tasavvuf ehli ve bazı ilahiyatçı filozoflar vardır. Şu kadar ki, tasavvuf ehlinin mürşitleri açıkça şu sözleri dillendirdiler. Korkmadan ve hatta daha da ileri giderek dediler ki: Kim ki cenneti arzulararak Allah'a ibadet ve taatte bulunur veya cehennem ateşinden korunmak ister ise, o kimse aşağı (avamî) bir kimse oldu-

51 Gazâlî, *Faysal*, s. 356.

52 Gazâlî, *Kitabu Mizanı'l-amel*, (Tab. Muhyiddin Sabri), Mısır, 1328, s. 5.

53 Gazâlî, *Mizan*, s. 6.

ğu gibi, pek cimri bir insandır. Çünkü ibadetin ve taatın gayesi Allah'a doğru kastedilen hedeflerin yanında onlardan daha şerefli bir hedeftir."⁵⁴

Gazâlî kelami tarzda kaleme aldığı el-Munkız'dan farklı olarak yüksek ulema adına kaleme aldığı diğer kitaplarında (Faysalî't-Tefrika gibi) filozofların küfre düşmelerinin en belirgin özelliği olarak onların cismanî haşri inkârlarını ifade eder. Bu eserinde ise bedensel (tensel) haşri kabul etmeyen ve fakat dirilişi ruhanî bir tarzda kabul edenleri ise neredeyse övecek bir şekilde takdim etmektedir. Doğrusu Gazâlî'nin de vurguladığı gibi eğer cennet ve cehennem kazancı ve korkusundan daha yüce olan Allah rızasını hedefleyerek insanlar meada, ahirete hazırlanırsa bu istenen daha yüce bir gaye olur.

Gazâlî; el-Munkız'da özet olarak Tehafüt'te ise teferruatlandırarak filozofları küfürle itham ettiği üç mesele hakkında Faysal'da bu küfürle ithamı neredeyse tek meseleye yani bedensel haşrin inkârına indirgemektedir. Mizanu'l-Amel'de ise bedensel haşri inkâr edenleri yalnızca filozofların değil sufilerin de bu kanaatte olduklarını belirterek, bu mahiyette dirilişe inananların ahiret konusunda sıkıntı duymayacaklarını, aksine yüce hedefleri gözettileri için daha çok çalışmaları gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Kanaatimizce Gazâlî, Tehafüt de belirttiği üzere bedensel dirilişi inkâr edenleri yalnızca filozoflar olarak biliyordu. Ne zamanki (Nizamiye'den ayrıldıktan sonra) bir kısım sufilerin de bu kanaatte olduklarını öğrendi, işte o zaman bu meseleye daha insafli bakmaya başladı. Çünkü Gazâlî'nin de belirttiği üzere filozofların ve sufilerin sözlerinde ahireti, ahretin yöneldiği, yönlendirdiği gayeyi inkâr değil, dirilişin mahiyetinin nasıl olabileceği ile ilgili te'villeri bulunmaktadır. Zaten Gazâlî'nin de Kanunu't-Te'vil'de belirttiği üzere gaybe ilişkin te'villerde (kuramsal meselelerde) insanları küfürle itham etmek doğru değildir. Gazâlî'nin te'vil anlayışına uygun bir şekilde filozoflar hakkında hüküm vermediğini ilk fark eden kişi İbn Rüşd'tür. İbn Rüşd'e göre de zaten Gazâlî bu görüşünü Faysal'da yumuşatmıştır.⁵⁵

Sonuç

Gazâlî, bir kitabıyla veya bir ilim hakkındaki görüşleri ile sınırlandırılacak bir kimse değildir. Gazâlî hakkında yapılan değerlendirmelerin çoğu, özellikle avam ve vasat ulema tarafından bu tarzda olmuştur.

Gazâlî'yi bütün cepheleriyle okuduğumuzda onun hiç kimseyi incitmeye niyetli,

54 Gazâlî, *Mizan*, s. 8; Süleyman Uludağ da Gazâlî'nin *Mizanü'l-amel* (Mısır 1961) adlı eserine yazdığı önsözde; filozofların alemin kâdemi, ruhani diriliş ve Allah'ın cüz'iyatı külliyyet cihetiyle bilme hususlarındaki kanaatlerinin daha sonraları Gazâlî tarafından kabul edildiğini ifade etmektedir. Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1978, s. 251.

55 İbn Rüşd, *Felsefe - Din İlişkileri* (Faslu'l-Makal), (Çev.: Bekir Karlığa), İstanbul, 1999, s. 92.

olmadığını ancak fikirler bazında hem bir ilim disiplininin ve hem de o ilmin mün-tesiplerinin kendi ilimlerinin gereğine riayet etmeleri gerekliliğine özel önem vermiştir.

Gazâlî'nin bizatihi kabul ettiği fikirler yüksek ulema için yazdığı eserlerindedir. Bu eserlerinde, avam ve vasat ulema için yazıp iddia ettiklerinin ve hatta onlarla zahiren çelişen fikirleri de bu eserlerde izhar etmekten çekinmemiştir. Bu yöntem, bir ihyacı için meşru bir yoldur. Çünkü hem herkese bir şeyler söyleyeceksiniz ve hem de zahiren de olsa hiçbir fikir diğeriyle çelişmeyecek. Bunun başarılması zor ve hatta imkânsızdır. Ancak Gazâlî'nin izhar ettiği niyeti, bu zorluğu büyük oranda giderdiği bu makale ile nispeten ortaya konmaya çalışılmıştır.